

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

XURAMAN ABUZƏR QIZI QƏDİMOVA

ÜZEYİR HACIBƏYLİ PUBLİSİTİKASININ POETİKASI

5720.01 – Jurnalistika
5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın**

AVTOREFERATI

BAKİ - 2015

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Təhsin Mütəllim oğlu MÜTƏLLİMOV**
AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Nəsir Abbas oğlu ƏHMƏDLİ**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aygün Ağabağır qızı BAĞİROVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı müəssisə: **Bakı Slavyan Universitetinin Yeni media və
kommunikasiya texnologiyaları kafedrası**

Müdafiə “29” aprel 2015-ci il saat “16.00”-da Bakı Dövlət Universiteti nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru dissertasiyalarının müdafiəsini keçirən D.02.161 Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: AZ 1148, Bakı, Z.Xəlilov küçəsi 23, Bakı Dövlət Universiteti, əsas bina, II mərtəbə, Videokonfrans otağı.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “29” “ mart” 2015-ci ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor:**

T.H.HÜSEYNOV

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan ədəbi, mədəni, ictimai fikir tarixində misilsiz mövqeyi və rolu olan qüdrətli sənətkar Üzeyir Hacıbəyli yaradıcılığının bir çox sahəsi tədqiqatçı alimlərin diqqət mərkəzində olmuş, onun həm musiqi, həm də ədəbi-bədii, elmi-nəzəri və publisistik irsi barədə tədqiqat işləri yazılmışdır. Bu sırada həmçinin Üzeyir Hacıbəylinin publisistikası ilə bağlı bir sıra araşdırmalar diqqəti cəlb etməkdədir. Bütün bu tədqiqatlar böyük ədibin yaradıcılıq irsinin ayrı-ayrı məqamlarını əks etdirir. Xüsusilə, onun musiqi irsi barədə araşdırmalar öz səviyyəsi və əhatəliliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Üzeyir Hacıbəyli Azərbaycan ictimai fikir tarixində həm də ciddi publisist kimi yadda qalmışdır. Onun publisistik irsi barədə müxtəlif dövrlərdə xeyli tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Lakin bütün bunlarla belə Üzeyir Hacıbəylinin bu gün də aktuallıq kəsb edən publisistikasının poetikası tədqiqatçılar tərəfindən indiyədək tədqiq edilməmişdir.

Ümumiyyətlə, poetika nəinki Azərbaycan elmi fikrində, habelə dünya elmi təcrübəsində az toxunulmuş sahədir. Bədii publisistikanın poetikası isə son dərəcə aktual nəzəri məsələdir. Azərbaycan klassik publisistikası, o cümlədən Üzeyir Hacıbəyli kimi ustad bir sənətkarın publisistikasının poetikasını öyrənmək media sistemi üçün aktual bir problemdir. Müasir Azərbaycan publisistikası sənətkarlıq, tematika, kompozisiya, hadisələrə yanaşma, aktual mövzunu duymaq və s. aspektlərdən çox ciddi maraq doğurmaqdadır. Üzeyir Hacıbəyli kimi sənətkar bir publisistin poetikasının tədqiqi göstərilən cəhətlərin aradan qaldırılması üçün bu və ya digər şəkildə aktuallıq kəsb edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyada tədqiqatın əsas məqsədi Üzeyir Hacıbəyli kimi sənətkar bir publisistin poetikasını araşdırmaq, bu kontekstdə onun publisistikasının mövzu dairəsini, sənətkarlıq məsələlərini, hadisələrə münasibətini, millətin taleyüklü problemlərinə baxışını, mövzu-ideya və struktur əlamətlərini, janr məsələlərini, xalq yaradıcılığına müraciət ustalığını, tipiklik problemini, üslubunu, dilini və s. keyfiyyətlərini elmi şəkildə üzə çıxarmaqdır. Bütün bu məqsədlərə çatmaq üçün tədqiqatda aşağıdakı vəzifələrin həlli qarşıya qoyulmuşdur:

- Klassik Azərbaycan jurnalistikası kontekstində Üzeyir Hacıbəyli publisistikasının yerinin müəyyənləşdirilməsi;
- Üzeyir Hacıbəyli publisistikasının mövzu istiqamətlərinin səciyyələndirilməsi;
- Üzeyir Hacıbəyli publisistikasının qaldırılan problemlər müstəvi-

sində təhlili;

- Üzeyir Hacıbəyli publisistikasının estetik idealının səciyyələndirilməsi;
- Üzeyir Hacıbəyli publisistikasının oxucuya təsir və təlqin üsullarının üzə çıxarılması;
- Üzeyir Hacıbəyli publisistikasının jurnalist axtarışları və tapıntıları kontekstində dəyərləndirilməsi;
- Üzeyir Hacıbəyli publisistikasının janr sisteminin aydınlaşdırılması;
- Üzeyir Hacıbəyli publisistikasının dövrün digər publisistləri ilə müqayisəli təhlili;
- Üzeyir Hacıbəyli publisistikasında dil və üslub məsələləri ilə bağlı məqamlara diqqətin yönəldilməsi və s.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqat Üzeyir Hacıbəylinin uzun illər boyu qələmə aldığı publisistik əsərləri əsasında aparılmışdır. Ədibin publisistik irsi ayrı-ayrı mərhələlər üzrə tədqiq edilmişdir. Tədqiqatın obyektı ədibin publisist yaradıcılığı olsa da, bu yaradıcılığın ümumi cəhətləri də diqqətdən yayınmamışdır. Üzeyir Hacıbəylinin publisistik əsərləri bütövlükdə onun ədəbi-bədii yaradıcılığı kontekstində daha aydın görünməkdədir. Habelə, Üzeyir Hacıbəyli yaradıcılığına həsr olunmuş əsərlər və onun barədə müasirlərinin fikir və mülahizələri də tədqiqatın obyektı rolunda çıxış edir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Üzeyir Hacıbəylinin publisistikası haqqında bir çox görkəmli alimlər öz elmi fikirlərini söyləmiş, onun ədəbi, elmi, ictimai və s. görüşlərini tədqiq etmişlər. Bunlardan Nazim Cəfərovun “Milli-ictimai fikir tariximizdən (1993), Şamil Qurbanovun “Ömrün fikir dünyası” (1991), Şirməmməd Hüseynovun “Müstəqilliyin çətin yolu” (1997), “Mənəvi irsimiz və gerçəklik”, “Milli haqq və ədalət axtarışında” (2004), “Mənəvi irsimizdən səhifələr” (2007), İsa Həbibbəylinin “Ədəbi tarixi yaddaş və müasirlik” (2007), İslam Ağayevin “Ədəbiyyat, mətbuat və publisistika problemləri” (2008) bu kimi onlarca kitablarda, çoxlu sayda məqalələrdə klassik Azərbaycan publisistikasının bu gün üçün son dərəcə aktuallıq kəsb edən nümunələri təhlilə cəlb olunmuşdur. Digər tərəfdən bugünkü vətəndaş alimlərimiz yaşadığımız zaman üçün aktuallıq kəsb edən klassik nümunələrin yenidən nəşrinə diqqəti artırmışlar. Bu sırada Osman Mirzəyevin tərtib etdiyi “Ağ ləkələr silinir” (1991), Bəxtiyar Rəfiyevin tərtib etdiyi “İstila qurbanları” (1993), Aslan Kənanın Üzeyir Hacıbəylinin “Azərbaycan” qəzetindəki məqalələrindən ibarət “Fitnələr qarşısında” (1995), Alxan Bayramoğlunun Yusif Vəzir Cəmənzəminli publisistik irsinin bir qismini əhatə edən “Müstəqilliyimizi istəyiriksə...” (1994), Ofeliya Bayramlının Əlibəy Hüseynzadə əsərlərindən tərtib etdiyi “Siyasəti-fürusət” (1994), “Türklər

kimdir və kimlərdən ibarətdir” (1997), “Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar” (1996), Hüseyn Baykaranın Elşən Əbülhəsənliliin türkcədən çevirməsində çap olunan “Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi” (1992), Əkrəm Bağirovun tərtib etdiyi və yenidən nəşr edilən Məmməd Səid Ordubadinin “Qanlı illər” və s. onlarca kitab klassik publisistikaya qayıdırdan doğan faktlar kimi maraqlıdır.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsası. Dissertasiyanın metodoloji əsasını tipoloji-tarixi-müqayisəli təhlil üsulu təşkil edir. Ədibin publisistikası ətrafındakı az-çox araşdırmalar fonunda jurnalistin yaradıcılıq kredosuna, bu kredonun ifadə üsullarına nəzər salınır. İndiyəqədərki tədqiqatların araşdırma və baxış bucağı əsas götürülməklə poetika problemlərinin ən müasir dəyərləri ətrafında qiymətləndirmə əsas tutulmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi mövzunun aktuallığı ilə bu və ya digər şəkildə səsləşməkdədir. Çünki Üzeyir Hacıbəyli publisistikasının araşdırılması tamamilə yeni bir problemdir. Xüsusilə, sovet dövrü tədqiqatları bir tərəfdən ideologiklikdən gələn bəzi qeyri-obyektivliyi ilə etiraz doğurduğu bir məqamda bu publisistikanın sənətkarlıq məsələlərinin araşdırılması yeni istiqamət, tamamilə yeni baxış tələb edir. Digər tərəfdən, Azərbaycan filoloji-nəzəri fikrində poetika məsələsi özünün bütün aspektlərdə elmi qoyuluşunu, ciddi, sistemli şəkildə araşdırılmasını tələb edir. Ədəbi-bədii əsərlərdə, bir sıra yazıçıların yaradıcılığında poetika məsələsi bu və ya digər şəkildə araşdırılsa da, bədii publisistikanın poetikası ilk dəfə öyrənilir.

Dissertasiyada ədibin publisistikasının tematikası, azərbaycançılıq ideyaları, erməni məsələsi, Azərbaycanın müstəqillik uğrunda mübarizəsi, xalq cümhuriyyəti dövrünün bəzi problemləri, Üzeyir Hacıbəylinin ilk parlament müxbiri kimi fəaliyyəti, bu publisistikanın aktuallığı, problemlərə operativ yanaşması, dil-üslub məsələləri və s. ilk dəfə poetika istiqamətində təhlil obyektinə çevrilir.

Üzeyir Hacıbəyli publisistikası bütövlükdə öz dövrünün publisistikasının poetikasını araşdırmağa geniş imkanlar açır. Tədqiqatın elmi yeniliyi bu fonda filoloji sahəyə tamamilə təzə ab-hava gətirir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işində yalnız Üzeyir Hacıbəyli publisistikasının poetikası barədə deyil, həm də bu fonda ümumiyyətlə publisistikanın nəzəri və praktik aspektləri barədə fikir və mülahizələr yürüdüldü. Bu aspektdə tədqiqatların yoxluğu işin həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyətini şərtləndirir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti publisistika ətrafında gələcək araşdırmaların yeni istiqamətini müəyyənləşdirməklə, yeni nəzəri fikirləri filoloji elmə gətirməklə, bir sənətkarın yaradıcılığı faktında Azərbaycan publi-

sistikasının müxtəlif çalarlarının nəzəri cəhətlərini meydana qoymaqla əhəmiyyətlidir. Azərbaycanda publisistikanın və eləcə də Üzeyir Hacıbəyli publisistikasının nəzəri cəhətlərinin öyrənilməsi bu sahədə yeni araşdırmalara yol açması ilə əhəmiyyətlidir.

Digər tərəfdən müasir Azərbaycan jurnalistikasında Qərb modellərinə ifrat müraciət və bununla da milli jurnalistika ənənələrinə etinasızlıq faktı göz qabağındadır. Belə bir şəraitdə praktik jurnalistlərimizə, media mənsublarına milli jurnalistika ənənələrinin poetikasını xatırlatmaq və bu poetikanın gücünü hiss etdirmək xüsusi praktik əhəmiyyət daşıyır.

Dissertasiya işinin nəticələrindən ali məktəblərin jurnalistika və filologiya fakültələrində ümumi və xüsusi kursların tədrisində yardımçı vəsait kimi istifadə etmək olar.

Tədqiqatın aprobasiyası: Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin jurnalistika fakültəsinin Elmi Şurasında müəyyənləşdirilmiş, AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən Əlaqələndirmə Şurasında təsdiq edilmiş, Jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və elmi müddəaları Respublika elmi-praktik konfransının materiallarında, Bakı Dövlət Universitetinin və AMEA-nın Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnallarında dərc edilmişdir. Dissertant mövzu ilə bağlı aspirantların konfranslarında məruzə ilə çıxış etmişdir.

Tədqiqatın strukturu: Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, mövzunun işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın obyekti, tədqiqatın metodoloji əsası, elmi yeniliyi, tədqiqatın elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti, tədqiqatın aprobasiyası və quruluşundan bəhs edilmişdir.

Dissertasiyanın birinci fəslə “**Üzeyir Hacıbəyli publisistikasında ictimai və estetik ideal**” adlanır. Bu fəsil üç yarım-fəsildən ibarətdir. Birinci yarım-fəsil “**Publisistika Üzeyir Hacıbəylinin yaradıcılığı kontekstində**” adlanır.

Nəzəriyyəçilərin böyük əksəriyyəti publisistikanı günün aktual məsələləri ilə məşğul olan bir yaradıcılıq sahəsi kimi qiymətləndirirlər. Belə bir fikir təxminən əksər tədqiqatçıların gəldiyi nəticədir: “Publisistika real həyat hadisələrini, günün mühüm ictimai-siyasi problemlərini əsasən konkret insan xarakterləri və tiplər, lirik təəssüratlar, əhval-ruhiyyələr, fərdi

emosional düşüncələr, sosial-fərdi tədqiqlər vasitələri ilə əks etdirmək formasıdır”¹. İndiyəqədərki elmi ədəbiyyatın heç birində publisistikanın klassik xarakterə malik olması barədə fikir deyilməmişdir. Biz çox böyük bir məsuliyyət hissi ilə bu tədqiqatda “klassik publisistika” anlayışını tətbiq edirik və publisistikanın da yaradıcılığın digər növləri kimi klassik nümunələrinin mövcudluğu fikrini irəli sürürük. “Publisistika zamanın əsas ideyalarını mümkün qədər ətraflı və açıq ifadə edən yaradıcılıq növüdür”².

Professor Ş.Hüseynov 1918-1920-ci illərdə Üzeyir Hacıbəyli və Ceyhun Hacıbəyli qardaşlarının redaktorluğu ilə nəşr olunan “Azərbaycan” qəzetinin transliterasiya edilib yenidən çap olunmasını vacib amillərdən sayırdı³. Lakin əsas vəzifə bu publisistikanı dövrün, zamanın tarixi kontekstində təhlil etmək, onun müasir dövr üçün aktuallığını səciyyələndirmək, vaciblik amilinin elmi aspektlərini şərtləndirmək, xüsusilə, bu publisistikanın ictimai dəyərini, bütövlükdə poetikasını təhlil obyektinə çevirməkdir. Bu mənada böyük mütəfəkkir, Azərbaycan xalqının çiçəklənməsində mühüm xidmətləri olan Üzeyir Hacıbəyli publisistikasının poetikasını açmaq üçün ilk növbədə onun publisistika yaradıcılığının əsas parametrlərini izləməyə ehtiyac duyulmaqdadır.

I fəslin ikinci yarım fəslə **“Üzeyir Hacıbəyli publisistikasında ictimai ideal”** adlanır. Bədii əsərdə olduğu kimi, publisistikada da ideya aparıcı mövqe tutur. “İdeya” yunanca “idea” sözündən olub insanın fikrində formalaşmış məqsədin gerçəkliyə çevrilməsi planı kimi başa düşülür. Ədəbi-bədii yaradıcılığın və onun mühüm qollarından biri olan publisistikanın təməlinə ideya dayanır. Dini, səmavi kitabların əksəriyyətində olan “öncə söz gəldi” fikri, əslində, ideyaya bağlıdır. Söz, əslində ideyadır. “Öz epoxasının təzə adamı”⁴, “mənəvi dünyamızın günəşi”⁵ olan Üzeyir Hacıbəyli publisistikasında ideyaların hamısı ictimai məzmun kəsb edir. Poetika elminin görkəmli nümayəndəsi M.Baxtinin fikrincə, “ideyanın bədii təsvirində ya təsdiq, ya da inkar durur”. Lakin bu məqamda təsdiq də, inkar da yalnız kamilliyə, cəmiyyəti, insanı mükəmməl görməyə xidmət edir. Üzeyir Hacıbəyli irsinin dəyərli tədqiqatçılarından olan filologiya elmləri doktoru, professor Abdulla Abasov doğru olaraq qeyd edir ki, “müxtəlif üslublu əsərlərdə ədib adətən görkəmli alim, güclü natiq, yüksək istedadlı

publisist, məşhur sosioloq... kimi çıxış edir”¹.

Üzeyir Hacıbəyli publisistik əsərlərini müxtəlif imzalarla dərc etdirmişdir. Bunların içərisində “Filankəs”, “Behmənəkəs”, “Bisavad”, “Lal uşaq”, “Musiqiçi” “Ü.H.”, “Ü.Hacıbəyli”, “Üzeyir”, “Üzeyir Hacıbəyli”, və bir çox digər imzalar diqqəti çəkir. Ədib həmçinin yazılarını “Ordan-burdan”, “Dərədən, tərədən”, “O yan, bu yan” və s. kimi sərlövhələr altında təqdim etmişdir.

Üzeyir Hacıbəyli publisistikasında ideya sənətkarın həyata ictimai baxışından, vətəndaş mövqeyindən doğur. Onun yaradıcılığında xəlqilik, millilik, realizm, ideyalıq və s. kimi problemlər hərtərəfli şəkildə öz əksini tapmışdır. Üzeyir Hacıbəyli publisistik yazılarında həyatın gündəlik problemlərini qrotesk üslubunda oxucuya çatdırmağın böyük ustasıdır. Onun sual-cavab formasında felyetonları da çoxdur. Müəllif bu üsluba o zaman müraciət edir ki, irəli sürdüyü ideya aydın başa düşülsün. “Mühüm suallar və əhəmiyyətli cavablar” felyetonunda olduğu kimi. Müəllif burada ciddi publisist üsluba müraciət edirsə, “Mərzələrimizdən biri” məqaləsində satirik-yumoristik, qrotesk yazı tərzinin imkanlarından bəhrələnməyə çalışır. Ancaq hər iki felyetonda milləti inkişafdan qoyan, tənəzzülə aparan xüsusiyyətlər tənqid və ifşa hədəfi kimi seçilmişdir.

Diqqət edək:

“Sual: Biz nə üçün geridə qalmışıq?

Cavab: Çünki bizi irəli aparanlar cibləri ağırlıq etdiyinə görə yorulub yolda qalıblar...

Sual: Məktəblərimiz nə vaxt islah olunacaqdır?

Cavab: Ana dilimizi bilmərrə unudandan sonra”².

Yaradıcılığa təkan verən ideya sənətkarın müşahidə bacarığının məhsuludur. Üzeyir Hacıbəyli publisistikasının əsasını siyasi və sosial situasiyalar təşkil edir və publisist əsasən, bu hadisələrin təzahür nişanələrini görür. Bu nişanələrin yaratdığı problemlər ədibin materialının ideyasına çevrilir. Şəxsi təcrübə və müşahidə əsərin məzmununu, ideyasını müəyyənləşdirir, sosial gərginliyin, yaxud problemin ifadəsinə çevrilir. Üzeyir Hacıbəylinin Rusiya Dövlət Duması, insan azadlığı, milli istiqlal, hürryyət və s. kimi məsələlərə həsr olunmuş çoxlu sayda məqalə və felyetonu vardır.

Üzeyir Hacıbəylinin əsərlərinin böyük əksəriyyətinin ideyası əvvəlcədən, problemin hələ kifayət qədər qabarmadığı, diqqəti cəlb etmədiyi vaxtdan özünü büruzə verir. Yazıçı XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperi-

¹ Mehdi F. Bədii publisistika. Bakı: Maarif, 1982, s.17

² Елеонская А.С. Русская публицистика второй половины XVII века. М.: МГУ, 1978, с.3

³ Hüseynov Ş. Müstəqilliyin çətin yolu... Reallıqlar, düşüncələr. Bakı: Elm, 2009, s.241

⁴ Ordubadi M.S. Əsərləri. 8 cildə, VIII c., Bakı: Azərənşr, 1967, s.302.

⁵ Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə, III c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s.176.

¹ Abasov A. Üzeyir Hacıbəyovun sənətkarlığı. Bakı: Gənclik, 1976, s.44.

² Hacıbəyov Ü. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1985, s.281.

yasının siyasi kursunu əvvəlcədən görür və bunun sonralar problemlər yaradacağını öncədən qələmə alırdı.

Üzeyir Hacıbəylinin istər musiqi əsərləri, istərsə də publisistikası ictimai ideyalarla yüklənmiş, milli koloritə malikdir. Ən səciyyəvi faktıdır ki, Üzeyir Hacıbəyli publisistik yaradıcılığında da Şərqə məxsus olan sənətkar idi. Akademik Firidun Köçərli göstərir ki, “Üzeyir Hacıbəyli Avropaya münasibət məsələsində öz müasirləri olan bir sıra maarifçi-demokratlardan fərqlənərək, Avropaya aludə olmur”¹, ondan yalnız müsbət cəhətləri qəbul edir. Böyük mütəfəkkir publisistikasında cəmiyyətə demokratik dəyərləri aşılamağa çalışır, həm Şərq, həm də Qərbə müraciətlə milli-bəşəri səciyyə daşıyan amillərə diqqət yetirirdi.

Üzeyir Hacıbəyli Azərbaycan ədəbi-bədii, publisistik fikir tarixində fakta çevrilmiş Mirzə Ələkbər Sabir, Əlibəy Hüseynzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məmməd Səid Ordubadi, Ömər Faiq Nəmanzadə və bu qüvvələrin önündə gedən Cəlil Məmmədquluzadə kimi yaradıcı ziyalılarla, maarifçi-demokratlarla bir dövrdə sənət dünyasına gəlmişdi. Xalqın nicatı yolunda fəaliyyətə başlayan “Molla Nəsrəddin” jurnalının kamil publisistlərindən olan Üzeyir bəy bu jurnalın silahdaşı və məslək dostu idi. Təsədüfi deyildir ki, Azərbaycan mətbuat tarixinin ciddi tədqiqatçılarından olan AMEA-nın müxbir üzvü Əziz Mirəhmədov Üzeyir Hacıbəyli “görməli molla-nəsrəddin”² adlandırmışdır.

Üzeyir Hacıbəylinin publisistikasında çarizmin müstəmləkəçilik siyasəti, ermənilərin Azərbaycana qarşı torpaq iddiaları daimi mövzulardan olmuşdur. Publisist “Stolipinin xəyalı” və bir sıra digər felyetonlarında da belə sarkazmdan istifadə ilə azadlıq düşmənlərini ifşa edirdi.

Görməli ədibin leksikonunda “xalq” və “hökumət” sözləri bir-birindən köklü şəkildə fərqlənirdi. Məsələn, “Atalar sözləri” adlı kiçik bir felyetonunda bunu açıq şəkildə görürük:

“Müsəlmanlarda bir misal var, deyirlər ki, ağac bar gətirdikcə başını aşağı tutar”. Amma bəin həmə müsəlmanlarda bir qayda vardır ki, onların “ağacları” bar gətirdikcə başlarını yuxarı tutub, ancaq hökumət qapazı dəydiyi zaman başlarını aşağı tuturlar ki, qapaz vuran “rahat” olsun”³.

Üzeyir Hacıbəylinin yaşayıb-yaratdığı mühit, o dövrün Azərbaycan reallıqları ürəyi Vətən, millət eşqi ilə çırpınan ziyalıları ictimai ideala səsləyirdi.

İctimai ideal hər bir qüdrətli sənətkarın, yaxud qələm sahibinin söy-

kəndiyi amillərdən biri, böyük sənətkarların isə yaradıcılıq kreditsidir. İctimai ideala can atan sənətkarların altruist xarakteri olur. “Altruist xarakterə ictimai mənafeyi öz şəxsi mənafeyindən üstün tutan insana məxsusdur”¹.

Öz məqalələrində xalqın taleyi ilə yaşayan Üzeyir Hacıbəyli daim xalq adından çıxış edir, felyetonlarında xalqın düşmənlərini və çar istibdadını ifşa ilə molla-nəsrəddinçilərlə çiyin-çiyinə gedirdi. Onun hələ 1908-ci ildə “İrşad” qəzetində “Filankəs” imzası ilə çap etdirdiyi “Nağıl” felyetonu müstəmləkəçi çar dairələrini ciddi şəkildə narahat etmişdi. Bu felyetondan sonra Bakı qradonaçalnikı, general-mayor Yermolov “İrşad” qəzetinin nəşrinin dayandırılması barədə əmr verir”².

Üzeyir Hacıbəylinin şəxsiyyəti ilə yaradıcılığı arasında üzvi bir vəhdət vardır ki, bu cəhət onun publisistikasındakı ictimai idealın qabarıq ifadəsini şərtləndirir.

Birinci fəslin üçüncü yarım-fəslı **”Üzeyir Hacıbəyli publisistikasında milli azadlıq ideyası”** adlanır. Üzeyir Hacıbəylinin publisistikası da, musiqisi də, nəzəri-estetik görüşləri də bir tərəfdən sənət əsərlərində, jurnalistikada, ədəbi-ictimai fəaliyyətdə millilik və bəşəriyyətin məhz dialektik birliyini, vəhdətini tələb edirdi, o biri tərəfdən isə sənəti və fəaliyyəti məhz həmin birliyin, vəhdətin parlaq, əyani ədəbi-bədii və vətəndaşlıq nümunəsi idi.

Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında”³ sərəncamı ilə ədibin nəşr edilən iki cildliyinin ikinci cildi bütövlükdə onun publisistikasını əhatə edir⁴. 1905-ci ildən başlayaraq Azərbaycan mətbuatında ardıcıl şəkildə məqalələri dərc olunan Üzeyir Hacıbəyli “Həyat”, “İqbal”, “Molla Nəsrəddin”, “Yeni iqbal”, “İrşad”, “Həqiqət”, “Tərəqqi”, “Tərəcümən”, “Kaspi” kimi ictimai rəyə təsir edən mətbuat orqanlarında fəaliyyət göstərmişdir. Üzeyir bəy milli məsələləri publisistikanın ana xəttinə çevirə bilmişdir. O, mövzu və problemlərin bədii ifadəsində Rusiya və Avropa jurnalistikasının əldə etdiyi təcrübədən yaradıcı istifadə etmişdir. Üzeyir Hacıbəylinin publisistikası məzmun baxımından sırf milli olub, forma baxımından bu janrın dünya jurnalistikasında yüksək inkişafı səviyyəsində dayanmaqdadır.

Xalqın problemlərini sadə publisistik dillə oxucuya çatdıran Üzeyir Hacıbəyli bu məqalələrə görə tənqid, hətta təhqir edən qəzetlər də ol-

¹ Köçərli F. Üzeyir Hacıbəyovun ictimai-siyasi görüşləri, Bakı: Azərnaşr, 1965, s.50.

² Mirəhmədov Ə. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı: Azərnaşr, 1980, s.306.

³ Hacıbəyov Ü. Ordan-burda. Bakı: Yazıçı, 1981, s.44.

¹ Məmmədli C. Jurnalistikaya giriş. Bakı: Bakı Universiteti, 2007, s.137

² Aslanov M. Günahkar Üzeyir Hacıbəyovdur. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 17 avqust 1987

³ Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” sərəncamı. “Azərbaycan” qəzeti, 13 yanvar 2004

⁴ Hacıbəyov Ü. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 456 s.

muşdur. “Tazə həyat”, “Zənbur”, “Səda”, “Tuti”, “Bəsirət”, “Məzəli” kimi qəzet və jurnallarda belə məqalələrə rast gəlmək olur. Lakin milli mənafe, Azərbaycan, xalq adı olan yerdə Üzeyir Hacıbəyli heç vaxt geri çəkilməmiş, ictimai-siyasi və ədəbi-kulturoloji fəaliyyətini dayandırmamışdır.

Azərbaycanın hər tərəfindən - Bakıdan, Təbrizdən, Naxçıvandan, Qarabağdan, Gəncədən, Şirvandan, Muğandan, Mildən, eləcə də Tiflisdən, Yerevandan, Aşqabaddan “Molla Nəsrəddin”lər, “Hop-hop”lar, “Xortdan”lar və “Xortdan bəy”lər, “Hərdəmxəyal”lar, “Cüvəllağı bəy”lər, “Kefsiz”lər, “Dabanıçatdağ xala”lar, “Qızdırmalı”lar, “Məhkəmə pişik”ləri, “Yetim cücə”lər, “Mirzə Qoşunəli”lər, “Süpürgəsaqqal”lar mətbuat səhifələrində böyük bir xalqın gündəlik çətin güzəranını açıb göstərirdilər.

Bu təxəllüslər içərisində “Ordan-burdan” sərlövhəsi ilə felyetonlar, məqalələr çap etdirən “Filankəs” diqqəti xüsusi cəlb edirdi. O zaman çoxlarının ağlına gəlməzdi ki, bu təxəllüslə yazan müəllif iyirmi yaşını yenəcə adlamışdır.

Üzeyir Hacıbəyli yaradıcılığının ilk dövründə Cəlil Məmmədquluzadə kimi felyetonları ilə, ürəkdən gələn acı bir sarkazmla dolu məqalələri ilə gülürdü. “Ər və arvad”, “O olmasın, bu olsun”, “Arşın mal alan” meydana çıxdıqdan sonra, Cəlil Məmmədquluzadə gülüşü özünü publisistikadan əlavə bədii nəsrə də ifadə etdiyi kimi, Üzeyir Hacıbəyli gülüşü də, eyni zamanda, özünü dramaturgiyada və musiqidə də ifadə etməyə başladı.

Üzeyir Hacıbəyli “Molla Nəsrəddin” jurnalının çarizm tərəfindən bağlanmasına etiraz olaraq “Molla Nəsrəddin” adlı məqaləsində “müstəbid və müstəbidlər xadimləri haqq və haqqaniyyət üstündə” jurnalı sevmədiyini göstərərək yazırdı ki, “haqq və həqiqət acı olduğuna görə”, onlar “hökumətə danos verib haqq və həqiqət ağzını yumdurdu... Lakin yumdura bildimi? Bu özgə məsələdir. Bunu, get camaatdan xəbər al, desin!”¹.

Dissertasiyanın ikinci fəslə **“Üzeyir Hacıbəyli publisistikasında mövzu və forma vəhdəti”** məsələlərinə həsr edilmişdir. Bu fəslin birinci yarım fəslə **“Üzeyir Hacıbəyli publisistikasının məzmun genişliyi”** adlanır.

Üzeyir Hacıbəyli ictimai problemlərimizin bir qismini publisistik janrlarla, bir qismini komediyalarla, bir qismini məqalələrlə, bir qismini musiqi ilə dilə gətirmişdir. Əlbəttə, bütün bunların içərisində böyük ədibin publisistikası xüsusi önəm kəsb etməkdədir. Ona görə ki, ədibin publisistikası mövzu palitrası, məzmun genişliyi ilə diqqət çəkir. Aydındır ki, publisistika öz inkişaf prosesində daxili differensiasiyaya uğramışdır. Bu differensiasiya sistemində publisistikanın növləri (hadisəlilik, analitiklik,

bədiiilik) mövzu dairəsi (siyasi, iqtisadi, əxlaqi-etik, ədəbi-tənqidi), janrları (korrespondensiya, məqalə, reportaj, очерк, felyeton, pamflet), üslubları (polemik, təbliğati, tənqidi-analitik, satirik) meydana çıxmışdır.

Publisistikanın tarixən formalaşmış bu sisteminin əksəriyyəti Üzeyir Hacıbəyli yaradıcılığı üçün xarakterikdir. Ədibin publisistikasının forma genişliyi bütövlükdə onun yaradıcılığının məzmun genişliyi ilə bağlıdır. Çünki “məzmun formanı müəyyənləşdirən faktordur və bu faktor geniş olduqca forma da genişlənir”¹.

Üzeyir Hacıbəylinin bədii-publisistik əsərlərinin dili bir tərəfdən lüğət tərkibinin zənginliyi, sintaksis quruluşunun və morfoloji xüsusiyyətlərinin mürəkkəb, çoxcəhətli bədii-siyasi informasiya üçün münbit bir zəmin yaratması ilə diqqəti cəlb edir, digər tərəfdən isə həmin dil o qədər aydın və doğmadır ki, savadsız bir oxucu tərəfindən də dərhal qavranır, başa düşülürdü.

Ədəbiyyatşünas Mirabbas Aslanov Üzeyir Hacıbəylinin təhsil aldığı Qori Müəllimlər Seminariyasının arxivini araşdırarkən, bizim qənaətimizcə, çox maraqlı və əslində görkəmli yazıçının bütün yaradıcılığı və həyat yolu üçün epigraf ola biləcək bir fakta diqqəti yönəltmişdir. On beş yaşlı tələbənin xasiyyətnaməsində belə qeyd var:

“3 dekabr 1900. Tələbə Üzeyir Hacıbəyov ana dilində danışmışdır. Müfəttişin töhməti”².

Bu fəslin ikinci yarım fəslə **“Üzeyir Hacıbəyli publisistikasında milli problemlərin ifadə formaları”** adlanır.

Yazıçının qələmində özünü göstərən problemlər və bu problemlərin hansı formalarda ifadəsi xüsusi tədqiqat mövzudur. Yaradıcı sənətkar irəli sürdüyü ideya və məzmunu uyğun forma seçməyi vacib sayır. Üzeyir Hacıbəyli milli problemləri görmək, duymaq, müşahidədən nəticə çıxarmaq, problemin aktuallığını nəzərə almaq, onların təkə konstatasiyasını – qeyd edilməsini deyil, habelə həlli yollarını göstərmək, problemlərin problem olduğunu aydın bir üslubda oxucuya çatdırmaq, ədəbi priyomların çoxcəhətli formalarına müraciət etmək kimi ciddi məsələlər dayanır. Bu bölmədə xüsusi olaraq publisistin problemlə bağlı hansı ədəbi formalardan, priyomlardan istifadə etdiyinə nəzər salınır.

Üzeyir Hacıbəyli publisistikasının məzmunu real həyatla bağlıdır və ictimai həyatın müxtəlif sahələrini əks etdirir. Ədib həyatı dərk etmə prosesində həyat həqiqətləri barədə fikirlərinin, mülahizələrinin doğru olub-olmadığını həyatın özü ilə müqayisədə yoxlayaraq varlığa, hadisələrə mü-

¹ Hacıbəyov Ü. Ordan-burdan. Bakı: Yazıçı, 1981, s. 72.

¹ Гроссман Л. Поэтика Достоевского. М: Советский писатель. 1975, с. 53

² Hacıbəyov Ü. Ordan-burdan. Bakı: Yazıçı, 1981, s. 165.

nasibətini düzgün təyin etməyə çalışmışdır. Üzeyir Hacıbəylinin publisistikasında mütərəqqi ictimai-siyasi məzmunlu fikirlər təbliğ edilmişdir.

Ədibin satirik məzmunlu publisist yazılarında dövlət aparatı, xalq kütlələrini əzmək, tabe etmək vasitəsi olan ağır, nəhəng bürokratiya, onun çirkin mahiyyəti, xalqa ağalıq etmək, zəhmətkeşləri soymaq kimi soyğunçu mahiyyəti ifşa olunur.

Böyük mütəfəkkirin məqalələrində kəndliyə zülm edən mülkədar əleyhinə, çarizmin bürokratik maşını əleyhinə nifrət vardır. O, zəhmətkeş kəndlilərə rəğbət bəsləməklə yanaşı, şəhərə, fəhlələrin həyatına diqqət yetirməyi də unutmamışdır. Üzeyir Hacıbəyli müxtəlif millətlərin hüquqlarının əllərindən necə alındığını, ictimai-siyasi hüquqlarının tapdalandığını ətraflı səciyyələndirərək yazır: “Biz müsəlmanların halı hamıdan yamandır”.

Ədibin publisistikasında müxtəlif mövzuda yazılmış (“Hökumət və millət”, “Osmanlıda inqilab qovğası”, “Dərin quyular”, “Kəndçilərimize dair”, “Vəkillərimiz nə tövr olmalıdır?”, “Mədəni ingilislərin vəhşi yırtıcılığı”, “Dövlət işləri”, “Başçı lazımdır”, “Müəllimlərimiz və mətbuat”, “Vəkil seçkisi”, “Təmizlik”, “Köhnə çuxa”, “Vətən dili” və s.) məqalələr, felyetonlar tamlığı, bütövlüyü və yüksək ədəbi keyfiyyəti ilə yadda qalır. Yazıçı-publisist belə yüksək estetik keyfiyyətli əsərlərin meydana çıxması üçün gərgin yaradıcılıq axtarışları aparmışdır.

Üzeyir Hacıbəylinin “Fitnələr qarşısında” məqaləsində erməni qəsbkarlarının Azərbaycan türklərinə qarşı yürütdüyü iftira və böhtan siyasəti kəskin tənqid olunur. Ədibin qənaətinə, “Daşnakların androniklərin vasitəsilə üzərimizə atılan top və tufəng güllələrini dəf etmək bunların iftira və böhtanlarını rədd etmək işindən çox asandır. Çünki ermənilər çəngavərlikdən artıq böhtan və iftira qurmaq ustadlığı ilə məşhurdur”. Görkəmli mütəfəkkirin “Qarabag haqqında”, “Ermənistan və Azərbaycan münasibəti”,¹ “Bakı müsəlmanlarına və “Daşnaksütun” fırqəsinə məlum olsun ki”, “Şuşa qırğınına dair” və başqa məqalələrində, “Kaspi” qəzetində rus dilində yazdığı məqalələrdə² bu problemin müxtəlif aspektlərinə bu və ya digər dərəcədə toxunulmuşdur.

Müxtəlif mövzulu publisist yazılarda Üzeyir Hacıbəylinin mütərəqqi və humanist ictimai idealının ifadəsi yüksək bədii səviyyə və sənətkarlıq məharəti ilə şərtlənir.

Üzeyir Hacıbəylinin əsas publisistik əsərləri ictimai ziddiyyətlərin kəskinləşməsi nəticəsində inqilabi mübarizələrin son dərəcə qızışdığı bir

dövrə yaranmışdır. Bu publisistik əsərlərin əksəriyyətinin ideya-fikir istiqamətinə diqqət yetirəndə inqilabi-demokratik səciyyə daşıdıqlarının şahidi olur.

Müəllifin “Rusiyanın halına dair”, “Dövlət işləri”, “Hüriyyəti-mətbuat”, “Dərin quyular”, “Dövlət duması buraxılacaqmı, yoxmu?”, “Hökumət bəyannaməsi və duma”, “Stolipin və Divani-hərb”, “Qaranlıqlaşır” və başqa məqalələri ictimai-siyasi nöqsanları, çar üsuli-idarəsini, onun ağır bürokratik aparatını tənqid atəsinə tutur, mütərəqqi ictimai-siyasi fikirlər təbliğ edir, mövzu aktuallığı, məzmun yeniliyi və forma mükəmməlliyi ilə yaddaşa hopur.

Mövzu və forma vəhdəti kontekstində ədibin publisistikasına aid ilkin xüsusiyyətlərdən biri ideyalılıqdır. O, publisistik yaradıcılığında ideyanı hər şeydən vacib saymışdır. “İrşad” qəzetinin 2 iyun 1906-cı il tarixli 129-cu nömrəsində istedadlı jurnalistin çox maraqlı bir fikri diqqəti çəkir: “Heç kəs ideyasız, məqsədsiz bir kağız yazmır, dükəncilər köhnə qəzetin içinə darçın, istiot, mixək bükən kimi hər yazan da, görürsən yazdığı sözlərin içinə bir ideya bükür”.

Ədib XX əsrin əvvəllərində “sənətkar azad olmalıdır” tezisini rəhbər tutan və başqa pərdəli etiraflarla “nə şiş yansın, nə kabab” prinsipini əsas götürən, ağalarının pul kisəsini güdən, yaramaz, istismarçı quruluşa bəzəkli don geyindirmək üçün dəridən-qabıqdan çıxan ikiüzlü yazıçı və qəzetçilərə kəskin nifrət bəsləmişdir. O, yaradıcılıq fəaliyyəti boyu tək-tək imkanlı şəxslərin deyil, xalqın sifarişini qəbul etmişdir. “Rusiyada mövcud olan siyasi partiyalara, o zaman Peterburqda, Moskvada, Bakıda və Tiflisdə nəşr olunan qəzetlərə aid ictimai həyatda müəyyən mövqe tutan ayrı-ayrı publisist əsərləri, o cümlədən indiyədək tədqiqata cəlb olunmamış digər məqalə və felyetonları Üzeyir Hacıbəylinin o dövrdəki siyasi partiya və qruplara münasibətinə dair zəngin məlumat verir. Ədib müxtəlif partiyaların məqsədlərini, taktikalarını əsasən düzgün anlayırdı.

Üzeyir Hacıbəyli irticanın baş orqanı “Novoye vremya”, qara fikirlər yayan “Moskovskiy vedomosti”, “Slovo” qırğın və ölüm əlaməti olan “qara xaç” nişanlı “Russkoye znaniye”, əksinqilabçı ruhlu “Yakor”, “Ülfət” qəzetlərini ifşa etmişdir.

Yazıcının ifşa obyektləri çar hökumətinin baş nazirindən tutmuş uryadnikə qədər bütün taxt-tac növələrini əhatə etməkdədir. Ədibin yazılarında əliqanlı cəllad Stolipin, Sinodun baş prokuroru Pobedonossev, daxili işlər naziri, dələduz, hiyləgər Durnova, yalançı, əl altından iş görən, maliyyə naziri Kokovtsev, “Novoye vremya” qəzetinin “bayquş kimi ulayan” redaktoru A.S.Suvorin, “ov tulası” kimi onun yanında sülənən

¹ Hacıbəyov Ü. Fitnələr qarşısında. Bakı: Azərənəşr, 1995, s. 50-56; 120-123.

² Hacıbəyov Ü. Nəşrlərdə kənara qoyulmuş və ixtisar edilmiş mətbu əsərləri./Toplayan Ş.Hüseynov/, I hissə, Bakı: Elm, 2009, s.19-22; 104-105; 272-293.

Mənşikov və başqalarının açıq-aşkar ad-soyadları ilə ifşa olunduqlarını görürük. Ustad sənətkar belələrini daha çox öz nitqləri, hərəkətləri ilə ifşa edir. O, şəxsi ləyaqətini uca tutan, doğma xalqını ürəkdən sevən, humanist ideyalarla yaşayan, “millət yolunda can qurban verənləri” məhəbbətlə sevir, özünü, şəxsi firavanlığını düşünənləri “evdə xoruz, çöldə fərə, ağalarının qulu olanları, şəxsi mənafeləri üçün hər cür şeytanlıq edən tipləri öldürücü satıra atəşinə tuturdu.

Yüksək vətəndaşlıq ləyaqəti ilə çalışan Üzeyir Hacıbəyli müəllimləri xalq maarifini, mədəniyyətini yorulmaq bilmədən inkişaf etdirməyə çağırır, onları daha mübariz olmağa, xalqın balalarını “millətə xidmətçi olmaq” ruhunda, beynəlmiləçilik ruhunda tərbiyələndirmək kimi “müqəddəs vəzifələri” layiqincə” ifa və icra etməyə, kəndlilərin avam hissəsini “qanaq və bilik məqamına gətirməyə”, bu fəaliyyət sahəsində bütün gücləri ilə çalışmağa, vicdanla işləməyə çağırır və dəyərli təkliflərini verirdi.

Üçüncü yarımfəsil **“Üzeyir Hacıbəyli publisistikasının arxitektanikası”** adlanır. İstər bədii, istərsə də publisistik yaradıcılığında sənətkarın ustalığını şərtləndirən əsas faktorlardan biri əsərin arxitektanikası ilə şərtlənməkdədir. İncəsənətin bütün növlərində sənətkarın köməyinə gələn və yaradıcılıq zamanı spontan şəkildə üzə çıxan ilahi vergini arxitektanikaya münasibətdə elmi yanaşma, ölçüb-biçmə diqtəsi əvəzləyir. Sənət əsərində müəyyən dərəcədə kompozisiya kateqoriyasına yaxın olan arxitektanika yaradıcılıq faktına ağıl və düşüncə ilə yanaşmağı tələb edir. Yunan sözü olan arxitektanika – inşa etmək, sənətdə yaratmaq mənasını ifadə edir. “Arxitektanika sənət əsərinin qanunauyğun quruluşunun ifadəsidir”¹. Bədii əsərdə problemin ən maraqlı süjet kontekstində belə ustalıqla qurulmuş arxitektanikasız oxucu qəlbinə təsir etməsi mümkün deyildir. Bu mənada arxitektanika həm də yaradıcılıq faktı olan hər bir əsərin ümumi poetikasında aparıcı yer tutur.

Böyük mütəfəkkir sənətin nəzəri aspektlərini ehtiva edən, müasirlərinin yaradıcılığı barədə onlarca elmi-nəzəri məqalə, resenziya ilə sənətə elmi münasibətini bildirən bir şəxsiyyət kimi bizə məlumdur.

Üzeyir Hacıbəyli bədii əsərlərində estetik ideallara xidmət etdiyi halda publisistikasında inandırıcı bir ideoloq kimi çıxış edir.

Üzeyir Hacıbəyli nəinki bəstəkar, həmçinin ədib, dramaturq, publisist, jurnalist, dilçi və tərcüməçi kimi də qiymətli ömrünün xalqının mədəni tərəqqisi uğrunda mübarizələrdə keçirmiş böyük vətəndaş idi”².

Ümumilikdə Üzeyir Hacıbəylinin publisistik əsərləri həcmcə o qədər də böyük deyildir. Amma bu kiçik həcmli, bir-iki, uzağı üç səhifəlik yazılarda publisist öz ideyalarını geniş oxucu auditoriyasına təqdim etmək üçün çox maraqlı arxitektonik forma seçir.

Beləliklə, Üzeyir Hacıbəyli öz ideyalarının publisistik həllində əsərin başlanğıcı, davamı, müxtəlif fikirlərin düzümü, fabula, kompozisiya və s. məqamları ehtiva edən arxitektanikaya diqqətlə yanaşan və ondan səmərəli şəkildə istifadə etməyi bacaran bir sənətkardır.

Dissertasiyanın üçüncü fəslində **“Üzeyir Hacıbəyli publisistikasında dil və üslub məsələləri”**ndən bəhs olunur. Bu fəslin birinci yarımfəslə **“Üzeyir Hacıbəyli publisistikasında bədii dil”** adlanır. Bədii sənət əsərinə xas olan keyfiyyətlərin mükəmməllik səviyyəsinə qaldırılan məcmusudur. Dil və üslub isə bu mükəmməlliyi şərtləndirən, bədii dilin təzahür formalarından biri kimi mənalıdır. Üzeyir Hacıbəylinin əsərlərində “fikrin müstəqim ifadə tərzini ictimai-publisist, elmi-bədii olmaq üzrə iki hissəyə bölünür. Fikri aydın və dəqiq şəkildə nəzərə çatdırmaqda bu üslubların arasında ciddi sərhəd, əsaslı fərq yoxdur. Yazıçı sənətkarlığından asılı olaraq, bu üslubların hər birində fikir eyni səviyyədə təbliğ oluna bilər”¹.

Üzeyir Hacıbəyli bədii dil və üslub anlayışlarını ümumxalq danışq dilindən ayrı təəvvür etməmişdir. Ədibin Azərbaycan dili sahəsində xidmətlərini ingilis dilində V.Şekspirin, alman dilində V.Hötenin, rus dilində A.Qriboyedovun xidmətləri ilə müqayisə etmək mümkündür. Ədib Azərbaycan və rus dillərində publisistik janrın məqalə, felyeton, resenziya, miniatür, səhnəcik, açıq məktub və s. formalarında yüzrlə əsərini nəşr etdirmişdir. O, xalqdan gələn söz və ifadələri ilə milli ədəbi dili daha da zənginləşdirmişdir. Ümumiləşərək xalq arasında geniş yayılmış külli miqdarda söz və ifadələrin indi də canlı danışqda işlənməsi bunu bir daha sübut etməkdədir. Məsələn, “Kəblə, Qubad, gəl bəri”, “Əbəs sözdür bu əfsanə”, “Qızım sənə yaylıq alım”, “Heç hənanın yeridi?”, “Nə oldu ki, bizi yad elədin”, “Bəs elə isə ver əlini”, “Saqqalın ağılı qocalığa dəlalət eyləməz”, “Mən tarixi-Nadiri yarisına qədər oxumuşam”, “Qulaq asmaq da yaxşı şeydir”, “Qoca kaftar, sənə on beş yaş (yaşlı) qız nə gərək”, “Deyirlər ki, toy olacaq”, “İntilligent ola-ola savaşırsan”, “Qurban olasan bu altımdakı hambala”, “Buy, sənə evin yıxılsın Məşədi Səfi”, “Əşi, bilmirəm, sırtıq oğlu sırtıq, hardan mənə belə əziz çıxıb, qarıbədir, vallah bizim işimiz!», “Hər görüşə yarım saat vaxt sərf eləsək, onda gərək, ömrümüzün yarisına

¹ Советский энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия”, 1987, с.87.

² Cəfər M. Seçilmiş əsərləri: 3 cildə, III c., Bakı: Çinar-çap, 2003, s. 196.

¹ Abasov A. Klassiklər həmişə müasirdir. Bakı: Nurlan, 2009, s.49.

qələm çəkək” və s.

Üzeyir Hacıbəyli Azərbaycan dilini fonetik sisteminin səlisliyinə, lüğət tərkibinin zənginliyinə, qrammatik quruluşunun yad təsirlərə məruz qalmamasına, ifadə imkanlarının genişliyinə, bənzərsizliyinə, orijinallığına və şəffaflığına görə yüksək dəyərləndirmiş, onu dünyanın ən inkişaf etmiş dilləri sırasına daxil etmişdir. Vətəndaşlıq ləyaqətini uca tutan ədib XX yüzilliyin əvvəllərində dilimizin “kasıblığı”ndan, ifadə imkanlarının məhdudluğundan danışanlara belə cavab vermişdir: “Bizim türk dilimiz, Avropa alim və filosoflarının, rəyinə görə, ən vüsətli və kamil bir dildir ki, onun vasitəsilə insan ən ali fikirlərini və dəqiq hisslərini bəyan etməyə qadirdir”.

Böyük ədibin elmi yaradıcılığında dilimizin təcrübi məsələlərinin də təhlil və tədqiq edildiyi araşdırmalar mövcuddur. Onun 1907-ci ildə nəşr olunmuş “Mətbuatda müstəməl siyasi, hüquqi, iqtisadi və əsgəri sözlərin türk-rusi və rusi-türk lüğəti” sovet siyasi rejiminin qurulmasına qədərki dövrdə terminoloji lüğətlər nəşri sahəsində ilk təcrübə idi. Lüğət Azərbaycan dilində işlənən alınma terminlərin mənasını açmaq, rus dilindən tərcümə işinə kömək etmək məqsədilə tərtib olunmuşdur. Müəllif lüğətdə 2000-ə qədər termin-söz toplaya bilmişdir və bu da Üzeyir Hacıbəylinin bir dilçi kimi də tanınmasına səbəb olmuşdur.

Üzeyir Hacıbəylinin görkəmli pedaqoq və maarif xadimi A.O.Çernyayevskinin “Vətən dili” kitabına yazdığı rəy də elmi-pedaqoji problemlərin bir sıra aspektlərinə aydınlıq gətirilməsi baxımından diqqəti cəlb edir. “Vətən dili” kitabını “təlim kitablarının anası” adlandıran görkəmli ədib həmin dərslərin məktəb, maarif işlərində uğurlar qazanılmasının səbəbini yüksək peşəkarlıqla qələmə alınmasında görmüşdür¹.

O, 1907-ci ildən sonra Azərbaycan məktəblərində rus dilinin tədrisinin səmərəli yollarını müəyyənləşdirməyə çalışmış, buna görə mətbuatda geniş müzakirə açmış, “Filankəs” və “Üzeyir” imzaları ilə yazdığı məqalələrdə bu məsələyə münasibətini bildirmişdir.

AMEA-nın müxbir üzvü Təhsin Mütəllibov Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev yaradıcılığının sənətkarlıq məsələlərinə həsr etdiyi “Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin poetikası” kitabında böyük satirikin bədii dili ilə bağlı mülahizələrini Üzeyir Hacıbəyliyə də aid etmək mümkündür: “Ümumən Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin bədii dili yeknəsəklikdən, yoruculuqdan uzaqdır. Burada uzun cümlələrə çox nadir hallarda rast gəlmək olar. Bu isə əsərləri bədii cəhətdən daha da kamilləşdirir, onları daha oxunaqlı edir, ifadə tərzinin təbiiliyini artırır”².

Üzeyir Hacıbəylinin felyetonlarında kinayə, tənqidi gülüş satirik funksiyaları yerinə yetirməyə xidmət edir: “Ata malı olan yerdə özün qazandığın haramdır”; “Ac toyuq yuxusunda plov görür”; “Axşamın işini sabaha qoy, sabahın işini axşama”; “Adam yata-yata alim olar”; “Uşağın şüurlusu dərstdən qaçar”; “Çox yaşayan bilməz, çox yatan bilər” və s.

Üzeyir Hacıbəylinin felyeton dili obrazlılığı ilə diqqəti cəlb edir. O, alınma sözlərdən üslubi məqsədlər üçün istifadə etmişdir. Bu sözlər həqiqi mənada işləndikdə heç bir yumor məzmunu ifadə etmir.

Ədibin əsərlərində üslubi cəhətdən zahirən bir səliqəsizlik, uyğunsuzluq vardır. Bu isə təbiilik əlamətidir. İstedadlı yazıçı xalqiliyi gücləndirmək naminə bəzən dilin normalarını gözləməməyi məqsəduyğun saymışdır.

Professor Mir Cəlal Paşayev yazmışdır: “Yazıçı elə bir dil ilə yaratmalı ki, o dil bütün bəsit və mürəkkəb, dayaz və dərin təsəvvürlərin ifadəsi üçün mükəmməl vasitə ola bilsin. Elə bir dil ilə yaratmalı ki, o dil tamamilə və bütün elementləri ilə xalqa asan anlaşılan və doğma olsun”¹.

Publisist əsərlərində də Üzeyir Hacıbəyli çox tükənməz və dəyərli milli sərvətdən – atalar sözü və məsəllərdən yaradıcı istifadə etmişdir.

Bir yazıçı-publisist kimi Üzeyir Hacıbəylinin sənətkarlığı, yaradıcılıq qabiliyyəti ondadır ki, bir tərəfdən xalqın hikmətli ifadələrinin yarandığı dövrlə bağlı müstəqim mənalara imkan daxilində saxlamış, digər tərəfdən onlara dövrünə, qələmə aldığı mövzunun tələbinə uyğun yeni məna vermişdir. Ədibin yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan bu xüsusiyyəti onun “Moizə”, “Xəbərdarlıq”, “Maarif işləri, yaxud şurayi-valideyn”, “Himmət lazımdır”, “Qədirşünaslıq” və başqa publisist əsərlərində aydın şəkildə müşahidə etmək mümkündür.

Üzeyir Hacıbəylinin felyetonlarında tipikləşmə və obrazlılıq qüvvətli əlamətlər olduğuna görə publisistik janrlara nisbətən onlar hekayəyə daha çox yaxın görünür. Bir çox hallarda publisistik əsərlərin epik nəsr nümunələri kimi qiymətləndirilməsi də bununla bağlıdır. Xüsusilə, ədəbiyyat, mədəniyyət və sənət məsələləri, millət, vətən, dil, əlifba, təhsil, müəllim, məktəb, qadın azadlığı və s. haqqında yazılan əsərlərdə bunu daha aydın görmək mümkündür.

Üzeyir Hacıbəyli Azərbaycan dilinin canlı, tükənməz söz xəzinəsinin funksional bədii imkanlarından məharətlə bəhrələnmişdir. İstedadlı ədib bədii üslub məsələsinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Ədib ümumxalq dili əsasında yaradılan ədəbi dilin müxtəlif üslubları birləşdirdiyini, elmi dil,

¹ Hacıbəyov Ü. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1985, s.245.

² Mütəllibov T. Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin poetikası. Bakı: Yazıçı, 1988, s.69.

¹ Mir Cəlal. Azərbaycanda ədəbi məktəblər. Bakı: Ziya-Nurlan, 2004, s.92.

bədii dil, mətbuat dili, idarə dili və s. arasında fərqlər olduğunu çox gözəl bilmişdir. Onun müxtəlif üslublarda yaratdığı əsərlər söylənilən fikri bir daha təsdiq etməkdədir.

Üzeyir Hacıbəyli Azərbaycan ədəbi dilinin məna zənginliyinə, fonetik səlisliyinə və üslubi rəngarəngliyinə çox yaxşı bələd olmuşdur. Eyni zamanda, bu dilin ahəngdarlığını, avazlılığını və musiqililiyini də ixtisasçı dilçi səviyyəsində bilmişdir.

Üçüncü fəslin ikinci yarım fəslində **“Üzeyir Hacıbəyli publisistika-sında ədəbi priyomlar”**dan bəhs olunur. Məlumdur ki, “poetika elmi ədəbi-bədii əsərin müəyyən tarixi şəraitdəki yerini araşdırmaqda, sənətkarın peşəkarlıq, kamillik ölçüsünü daha dəqiq üzə çıxarmaqda mühüm əhəmiyyət kəsb edir”¹. Ona görə məhz “tarixi şəraitdə” ki, bu məqamda həm ədəbi əsər zamanın sınaqlarından çıxır, həm də istər sənətkarlıq, istərsə də aktualıq cəhətdən araşdırma faktına çevrilə bilər. “Poetika (başqa sözlə – ədəbi, bədii söz sənətinin nəzəriyyəsi) ədəbi əsərin quruluşunu, sənətkarın kredosunu, ustalıq bacarığını öyrənir, bütün bunların ümumiləşdirilməsinə cəhd göstərir”. Digər tərəfdən, “poetika hər hansı bir sənət əsərinin bədii-estetik və üslubi keyfiyyətlərini öyrənir”². Böyük sənətkar Üzeyir Hacıbəylinin istər bədii yaradıcılığı, istərsə də publisistikası bu istiqamətlərdən öyrənilməyə maraqlı faktlar verir. Həmin ədəbi faktlardan biri publisistin öz əsərlərində müraciət etdiyi ədəbi priyomlardır.

Böyük mütəfəkkir sənət məsələsində klassikanın gücünə inanırdı. “Klassik irs haqqında nəzəri görüşləri onun ədəbi yaradıcılığında da əks olunmuşdur. O, həm publisistik əsərlərində, həm də dramaturgiyasında klassik ənənələrdən yaradıcı şəkildə istifadə etməyin orijinal yollarını göstərmiş” və bundan özü də daim faydalanmışdır. Üzeyir Hacıbəyli irsinin tədqiqatçılarından olan professor Abdulla Abasov ədibin bəhrələndiyi ədəbi priyomlardan birinə diqqəti cəkərək yazır: “Felyetonlarının birində kəndlinin zalım mülkədar əlindən xilas olub hökumət cənginə düşməsinə göstərən ədib fikrini Sədidən gətirdiyi farsca bir beytlə tamamlayır. Beytin mənası budur: “Məni qurd cəngindən qurtardın. Nə biləydim ki, özün mənə qurd olacaqsan”³.

Yazıçı-publisist klassikadan gətirdiyi misallarla məqalənin, felyetonun təsir və inandırıcılıq gücünü təmin etmişdir. Eyni üsulla publisist qadın azadlığı, fanatizm, cəhalətin tənqidi və başqa mövzularda yazılar da işləmişdir.

Ədibin istifadə etdiyi ədəbi priyomlardan biri ayrı-ayrı qəzetlərdəki

yazılara cavabları, yaxud bu yazıların ictimai təhlilləridir. Bu, onun yazı üslubunda xüsusi yer tutan məqamlardan biridir.

Üzeyir Hacıbəyli publisistik yazılarında obrazlı ifadələrdən çox istifadə etmişdir. Bədii ədəbiyyatda obrazlılıq yazıçı təxəyyülünün məhsuludur. Publisistikada obrazlılıq isə Üzeyir Hacıbəyli kimi qələm sahiblərinin həyat həqiqətlərini, problemlərə dəqiq vətəndaş münasibətini ifadə etmək vasitəsidir. Üzeyir Hacıbəyli “obyektiv” və birbaşa söz demək üçün obrazlı publisistikanın imkanlarını çox-çox əvvəl ədəbi təsərrüfata gətirməsi ilə də diqqəti cəkməkdədir.

Üzeyir Hacıbəyli özünün bədii əsərlərində də satirik obrazlara geniş yer vermişdir. Lakin onun felyetonları birbaşa bu obrazların bitkin qalereyasını yaradır. Bu mənada publisistin felyetonlarındakı satirik obrazların xarakteri poetika axtarışlarına saysız-hesabsız faktlar verir. Onun felyetonlarında ironiya, kinayə, məsxərə kimi gülüş elementləri üstünlük təşkil etməklə yanaşı, həmçinin janrın poetikasını yeni çalarlarla zənginləşdirən novator funksiya daşıyır.

Üzeyir Hacıbəyli xalqın maariflənməsinə, qəflət yuxusundan oyanmasına xidmət göstərən “Bir firəng ilə söhbətim”, “Nəyimizin vaxtıdır”, “Fitnələr qarşısında”, “Qarabağ haqqında” tipli yazıları ilə publisistikanın bütün zamanlar üçün aktual olan nümunələrini yaratmış və ümumiləşdirilmiş satirik obrazlarla bütöv bir nəslin milli ruhda tərbiyəsinə xidmət etmişdir.

Üzeyir Hacıbəyli imperiya qüvvələrini təmsil edən şəxslərin də satirik surətini bacarıqla qələmə almışdır. Cürbəcür avamlardan, yalançı “millət qəhrəmanlarından”, qoçulardan, fanatik ruhanilərdən, satqınlardan ibarət səfərbəzlərlə, hacı dilmanlarla, məşədi qaralarla, şeyx fəzlullahlarla, mirzə mücahidlərlə, mir haşımlarla bir yerdə P.A.Stolipin, K.R.Pobedonostsev, V.M.Purişkeviç, eləcə də Məmmədəli şah kimi dövrün ən səlahiyyətli və güclü adamları – müstəmləkəçilər, müstəbidlər, irtica təmsilçiləri də Üzeyir Hacıbəylinin felyetonlarının, öldürücü satirasının qəhrəmanları, obrazları idi.

Bütövlükdə Üzeyir Hacıbəyli publisistik yaradıcılığında müxtəlif ədəbi priyomlara müraciət etmiş, onlardan yaradıcı şəkildə bəhrələnmişdir. Ədib bir çox hallarda özünün təkrarsız publisistik əsərləri ilə mövcud ədəbi priyomları xeyli dərəcədə zənginləşdirmişdir.

Üçüncü fəslin üçüncü yarım fəslində **“Üzeyir Hacıbəyli publisistikası Azərbaycan milli mədəniyyəti kontekstində”** araşdırılır.

XII yüzilliyin intibah çağı böyük Nizaminin, XVI əsrin poetik fikri Füzulinin, XIX əsrin maarifçi–demokratik hərəkatı dahi Mirzə Fətəli Axun-

¹ Poetika. www.feb.web.ru

² Poetika. www.reader.boom.ru

³ Abasov A. Üzeyir Hacıbəyovun sənətkarlığı. Bakı: Gənclik, 1976, 140 s., s.22.

dovun adı ilə bağlı olduğu kimi, XX əsrin əvvəllərinin milli mədəniyyəti Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə, Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə kimi yaradıcı vətəndaşların çiyində dayanır. Bu sırada Üzeyir Hacıbəylinin adı xüsusi qürurla səslənir. O, böyük musiqçi, dahi bəstəkar, ilk Azərbaycan operasının yaradıcısı, çox sayda operetta, libretto müəllifi, kiçik hekayələr ustası, mətbuat nəzəriyyəçisi və nəhayət bu nəzəriyyədən doğan publisistikanın mahir ustadlarından biridir. Həm də Üzeyir Hacıbəyli yaradıcılığında bu sahələrin heç biri qətiyyənlə eksperimental xarakter daşımır. Onun ədəbi-bədii növ və janrların hər birini ehtiva edən yaradıcılığı mükəmməl sənət əsəri səviyyəsinə yüksəlmiş, ədəbi-bədii siqlətinə, kamilliyinə görə özündən sonrakı nəsllər üçün rolunu oynamışdır. Üzeyir Hacıbəyli ilk növbədə Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin ən böyük yaradıcı şəxsiyyətlərindən biridir. Ancaq Üzeyir Hacıbəyli “Türk-rus və rus-türk” lüğət kitabında bir dilçi kimi, “Hesab məsələləri” kitabında dərslük müəllifi kimi, “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” monoqrafiyasında bir alim kimi çıxış etmişdir. Bəs Üzeyir Hacıbəylinin publisist yaradıcılığı nəyə xidmət edirdi?

Üzeyir Hacıbəyli publisistika müraciəti yaradıcılıq, ictimaiyyətə söz demək üçün daimi ehtiyac kimi qəbul edir. Böyük ədibin publisistikasını ancaq musiqi yaradıcılığı qabaqlaya bilər. Hətta belə bir həqiqət də tamamilə doğrudur ki, “Üzeyir bəy əsrin əvvəllərindən etibarən yaradıcılığa publisistika ilə başlamışdı, “Leyli və Məcnun”un Azərbaycan opera səhnəsində səksən illik fasiləsiz anşlağı hələ irəlində idi. “Arşın mal alan”ın Amerika Birləşmiş Ştatlarından¹ tutmuş Çinə qədər...operetta səhnələrini fəth etməsi, heç bir milli və coğrafi sərhəd tanımayıb əllidən artıq dildə tərcümə edilməsi... dahiyana “Koroğlu”nun yaranması hələ irəlində idi².

Mədəniyyətin və ümumiyyətlə, xalqın inkişafında böyük sürətə və vüsətə nail olmaq üçün, məhz millilik və bəşəriyyətin vəhdətindən doğan bir fəaliyyət vacibdir və elə buna görə də Üzeyir Hacıbəyli bunun hər ikisini qəbul edir, ancaq milliliyə üstünlük verirdi. O özünün “Evlənmək məsələsi” felyetonunda göstərirdi: “Bu ayyamda bizdə hər bir şey” “azyatski” və “yevropeyskidir”³. O, hər şeydən əvvəl, milliliyi təbliğ etməyi məsləhət görür və saxta görüntü yaradan “ziyalıları” satira atəsinə tuturdu.

Üzeyir Hacıbəylinin publisist qələmi daim xalqın mədəniyyətə, müasirliyə qovuşmasına xidmət etmişdir. Onun “Gələcəyi unutmayalım” adlı bir məqaləsi keçmişlə gələcəyin eyni dərəcədə qəbul olunmasına dair pub-

lisistik fikirlərlə zəngindir. Üzeyir Hacıbəyli publisistikasının tematikasında olan zənginlik onun poetikasında da özünü göstərir. Mirzə İbrahimovun doğru qeyd etdiyi kimi, o, “publisistik yazılarında mütərəqqi ictimai-siyasi fikirləri müdafiə etməklə bərabər, həmişə bir yazıçı, bir sənətkar kimi çıxış edir, yəni obrazlı təfəkkür onun publisistikasının da əsas xüsusiyyətidir. O, toxunduğu məsələlərin psixoloji cəhətini heç zaman unutmur”¹.

Üzeyir Hacıbəyli “Səhnənin tərbiyəvi əhəmiyyəti haqqında”, “Opera və dramın tərbiyəvi əhəmiyyəti haqqında”, “Azərbaycanda musiqi təhsili”, “Türk operaları haqqında”, “Musiqidə xalqlıq” və s. onlarca məqaləsində ciddi publisistik üslubda Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin nəzəri əsaslarını yaratmış, polemika, diskussiya ilə opponetlərinə tutarlı cavablar vermişdir.

Üzeyir Hacıbəyli XX əsrin böyük felyeton ustasıdır. Onun müxtəlif mətbuat səhifələrində işıq üzünə çıxan onlarca felyetonu bu gün üçün həm öz poetikası ilə, həm sənətkarlıq baxımından, həm də jurnalistin peşə etikasına əməl etmək baxımından böyük bir məktəbdir. Publisist “Müştəri” adlı felyetonunda dövrün qəzetlərindən “xuliqanlıq” iyi gəldiyini qeyd edir. Bizcə, bu fikir də aradan bir əsrlik zaman keçməyinə baxmayaraq yenə də müasir səslənməkdədir. Çünki indi də Azərbaycanda “xuliqanlıq” iyi gələn qəzetlərin sayı gündən-günə çoxalmaqdadır.

Üzeyir Hacıbəylinin publisistikası novatorluğu, bədii sənətkarlıq, ustalılıq keyfiyyəti ilə həmişə müasirdir, müstəqil bir yaradıcılıq məktəbi səviyyəsindədir. Ədibin publisistik irsinin ayrı-ayrı problemlər üzrə ciddi, sistemli şəkildə araşdırılması çağdaş ədəbiyyatşünaslığın, mədəniyyətşünaslığın qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində Üzeyir Hacıbəyli publisistikasının təhlili zamanı əldə olunmuş nəticələr əsaslandırılmış, onun publisistikasına baxışın dəyişməsi ilə bağlı verilən yeni tələblərə uyğun olaraq əsas müddəalar irəli sürülmüşdür.

Ədəbi əsərlərin strukturunu, estetik vasitələr sistemini, üslubi imkanlarını, ifadə üsullarını öyrənən poetika baxımından Üzeyir Hacıbəylinin publisistikasının araşdırılması göstərir ki, yazıçı öz zamanının, dövrünün sədlərini aşmış, indiyə qədər dəyərlərini və aktuallığını qoruyub saxlayan sənət nümunələri yaratmışdır. Poetika baxımından yanaşma yazıçının əsərlərinin sənətkarlıq problemlərini öyrənmək, aşkara çıxarmaqla bərabər, ədəbi kateqoriyaların həmin əsərlərdəki tətbiqini, habelə dövrün tarixi hadisələrinə publisist baxışının xarakterini öyrənməyə imkan verir.

¹ Aslanov M. Üzeyir Hacıbəyov. Bakı: Azər nəşr, 1977, s.71.

² Elçin. Ədəbiyyatımızın yaradıcılıq problemləri. Bakı: Təhsil, 1999, 564 s., s.263.

³ Hacıbəyov Ü. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1985, 653 s., s.264.

¹ Hacıbəyov Ü. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1985, 653 s., s.15.

Tədqiqat işində xüsusi olaraq Üzeyir Hacıbəylinin publisistikasında ictimai və estetik ideallar araşdırılmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-siyasi fikrinin formalaşması, milli oyanış və milli özünüdərk prosesinin güclənməsi üçün Üzeyir Hacıbəyli dövrün qələm sahibləri olan Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Firidun bəy Köçərli, Seyid Hüseyn, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Məmməd Səid Ordubadi, Ömər Faiq Nemanzadə kimi korifeylərlə bir sırada dayanmış və bu ədiblərin yaşayıb-yaratdığı bir mühitdə fəaliyyət göstərmişdir.

Üzeyir Hacıbəylinin dünyagörüşünü şərtləndirən ideallar sırasında türkçülük, azərbaycançılıq, maarifçilik və milli oyanış xətti ilkin yer tutur. Xalqın və millətin oyanışı, savadlanması, siyasi şüurunun formalaşması üçün ədəbi növlərin bütün imkanlarından istifadə edən Üzeyir Hacıbəyli oxucuya birbaşa müraciət üsulu kimi publisistikanı çox önəmli bir vasitə hesab etmişdir.

Qeyd edək ki, Üzeyir Hacıbəylinin ictimai idealları musiqidə, operettada, dramaturgiyada dolayı yolla əks etdirilirdisə, publisistikada birbaşa, müstəqim şəkildə öz ifadəsini tapmışdır. Bu isə o deməkdir ki, ədibin musiqi ilə bağlı əsərlərində, habelə dramaturgiyasında gizli tendensiyalılıq publisistik əsərlərində açıq tendensiya ilə əvəz olunmuşdur. Bu mənada müəllifin publisistikası digər əsərlərini dərk etmək üçün bir növ açar funksiyasını daşımaqdadır.

Üzeyir Hacıbəylinin publisistikası yazıçı ilə oxucu arasında bir mükəlimə, dialoq və qarşılıqlı ünsiyyət vasitəsi kimi diqqəti cəkdir. Buna görə də onun publisistikasında əsas, ideoloji mövqe daha cəvək və qabarıq şəkildə nəzərə çarpır, yazıcının nəyi müdafiə və ya rədd etdiyi, hansı ictimai meylin nümayəndəsi olduğu dərhal üzə çıxır. Onun publisistikasında bədii yaradıcılığına xas olan dərin düşüncə tərz, güclü məntiq, təmkinlilik və inandırıcılıq kimi xüsusiyyətlər özünü büruzə verməkdədir.

Ədib bütün məqamlarda ən aktual və qaynar mövzulara diqqət yetirmiş, həmçinin toxunduğu problemləri yüksək sənətkarlıqla qələmə almışdır. Ədib özünün bədii əsərlərindəki estetik ideallarını publisistik yaradıcılığında da məharətlə əks etdirmişdir. Həmçinin müraciət etdiyi mövzuları problem səviyyəsinə qaldırmış və problemlərin həlli yollarını birlikdə aramağa, müzakirə və mübahisə obyektinə çevirməyə çalışmışdır.

Üzeyir Hacıbəyli publisistikanın məqalə, felyeton, очерк, bədii lövhə, satirik müraciət və s. kimi janrlarından istifadə etmişdir. Digər tərəfdən yazıçı bədii üslubun bir çox detallarını tətbiq edərək qoyduğu məsələlərin oxucuya təsir qüvvəsini artırmağa çalışmışdır. Onun publisist yaradıcılı-

ğında bədii təhkiyə, bədii təsvir, real həyat hadisələrinin inandırıcı təqdimində ədəbi dilin üslublar sisteminə müraciət və s. kimi keyfiyyətlər diqqəti cəlb edir.

Üzeyir Hacıbəylinin publisistikasındakı gülüş zahiri səciyyə daşıyır. Bu gülüşün mahiyyətində və məzmununda faciəvilik və kədər gizlənir. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinə daxil olması ədibin publisistik əsərlərinə xüsusi çalar və keyfiyyət əsilənmişdir.

Bütövlükdə Üzeyir Hacıbəylinin publisistikası istər mövzu-mündəricə, istərsə də poetika baxımından özünəməxsusluğu, bənzərsizliyi, novatorluğu ilə diqqəti cəlb edir. Ədibin publisistik axtarışları klassik Azərbaycan jurnalistikasında özünəməxsus poetikaya malik yaradıcılıq faktıdır. Publisistin əsərlərinin mövzu, ideya, forma və struktur xüsusiyyətləri göstərir ki, o daim yaradıcılıq axtarışları aparmış, janrın poetikasını zənginləşdirməyə çalışmışdır. Ədibin publisistik əsərləri mövzu ilə formanın uğurlu vəhdəti kontekstində ciddi sənət örnəyi kimi diqqəti cəkir.

Üzeyir Hacıbəylinin publisistikası qaldırdığı problemləri və mövzu dairəsi ilə son dərəcə zəngin bir irs kimi bu gün də aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Üzeyir Hacıbəyli publisistikası mövzu etibarilə qabaqlayıcı xarakterə malik olub, milləti, xalqı gözlənilən faciələrə qarşı ayıq olmağa çağırır. Ədibin erməni xisləti, rus imperiyasının müstəmləkəçilik siyasəti ilə bağlı əsərləri bunu sübut edir.

Üzeyir Hacıbəyli publisistikası polifonik xarakteri ilə geniş oxucu kütlələrini bu gün də heyran etməkdədir. Onun əsərlərində ən müxtəlif problemlər yüksək sənətkarlıqla bədii ifadəsini tapmışdır. Ədibin əsərlərinin janrın poetikası müstəvisində təhlili göstərir ki, o, qaldırdığı problemləri çeşidli və rəngarəng formalarda təqdim etməyi bacarmış, hətta ən adi görünən məsələlərdən bəhs etdiyi məqamlarda belə yüksək sənətkarlıq nümunəsi göstərə bilmişdir. Onun publisistik əsərlərinin aradan uzun müddət keçməsinə baxmayaraq oxunaqlılığını qoruyub saxlaması, ciddi maraq kəsb etməsi bir tərəfdən burada qaldırılan problemlərlə bağlıdırsa, digər tərəfdən məhz sənətkarlıq aspekti ilə şərtlənməkdədir.

Üzeyir Hacıbəyli publisistikası dərc olunduğu mətbuat orqanının ümumi üslubu xarakterində olmaqla, bu üslubun kamilləşməsinə xidmət etmişdir. Fərdi yaradıcılıq üslubuna, orijinal, bənzərsiz dəst-xəttə malik olması onun yazılarını digər müəlliflərin əsərlərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndirməkdədir.

Üzeyir Hacıbəyli publisistikasının sənətkarlığını səciyyələndirən məqamlardan biri ədibin yüksək bədii istedadı və zövqə malik olması, ya-

zılarında bədii-publisistik çəhərləri məharətlə qovuşdura bilməsindədir. Görkəmli mütəfəkkirin publisistik əsərlərində qaldırdığı problemlər bəzən bədii yazılarında da (yaxud da əksinə) özünü büruzə verməkdədir. Bu isə onun yaradıcılığı üçün vətənin və millətin taleyinin ən mühüm məsələ olduğunu göstərməkdədir.

Üzeyir Hacıbəyli publisistikası ayrıca bir məktəb səviyyəsində müasir Azərbaycan jurnalistikasının söykəndiyi müqəddəs yaradıcılıq örnəyidir. Onun ayrı-ayrı aspektlərinin öyrənilməsi olduqca zəruridir və çağdaş ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran ən aktual vəzifələrdən biridir.

Dissertasiyadan belə bir ümumi nəticə əldə olunur ki, Üzeyir Hacıbəyli publisistikasının poetikası öyrənilməyə və təbliğə layiqdir. Lakin bu sahədə tədqiqatçılar hələ çox iş görməlidirlər. Ədibin publisistikasının sənətkarlıq xüsusiyyətləri müxtəlif istiqamətlərdən tədqiqatlara cəlb edilməlidir.

Əlbəttə, bir tədqiqat işində Üzeyir Hacıbəyli publisistikasının poetikasını bütün yönərlərlə araşdırmaq mümkün deyildir. Ona görə də dissertasiyada mövzu ilə bağlı ən ümumi məsələlərə diqqət yetirilmişdir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları və nəticələr müəllifin çap edilmiş elmi məqalələrində və elmi konfranslarda edilmiş məruzələrində əks etdirilib:

1. Üzeyir Hacıbəyli və xalq yaradıcılığı // Aspirantların və gənc tədqiqatçıların XI respublika elmi konfransının materialları. Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2006, s.263-265.
2. Üzeyir Hacıbəylinin əsərlərində sosial tiplərin portretlərinin təsviri üsulları // Bakı Universitetinin Xəbərləri, № 4, Bakı, 2008, s.73-80.
3. Üzeyir Hacıbəyli publisistikasının mövzu dairəsi // Dil və ədəbiyyat, 6(66), Bakı, 2008, s.257-258.
4. Üzeyir Hacıbəyli publisistikası Azərbaycan milli mədəniyyəti kontekstində // Dil və ədəbiyyat, 2(68), Bakı, 2009, s.257-259.
5. Üzeyir Hacıbəyli publisistikasının arxitektónikası // Dil və ədəbiyyat, 3(69), Bakı, 2008, s.115-116.
6. Üzeyir Hacıbəyli publisistikasında sənətkarın ədəbi priyomları // Kültür Evreni Üç ayda 1 yayımlanan uluslararası sosial bilimler dergisi, Türkiyə-Ankara, 2010, № 5, s.140-145.
7. Üzeyir Hacıbəyli publisistikasının müasirlik parametrləri // Bakı Universitetinin Xəbərləri, № 1, Bakı, 2010, s.200-203.
8. Üzeyir Hacıbəyli publisistikasında ideya // Bakı Universitetinin Xəbərləri, № 4, Bakı, 2010, s.206-209.

9. Üzeyir Hacıbəyli publisistikasında millilik və bəşəriyyət // Bakı Universitetinin Xəbərləri, № 1, Bakı, 2011, s.206-209.
10. Üzeyir Hacıbəyli publisistikasında məzmun genişliyi // Bakı Universitetinin Xəbərləri, № 2, Bakı, 2011, s.206-209.
11. Национально-освободительная идея в публицистике Узеира Гаджибейли // Сучасна Українська політика, випуск 25, Київ 2011, стр 345.

ПОЭТИКА ПУБЛИЦИСТИКИ УЗЕИРА ГАДЖИБЕЙЛИ

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из “Введения”, трех глав, “Заключения” и списка использованной литературы.

Во **“Введении”** обосновываются актуальность темы, научная новизна, теоретическая и практическая значимость исследования; даются сведения о степени разработанности темы, об объекте, предмете, целях, задачах, методологической основе исследования, об апробации и структуре диссертации.

Первая глава диссертации **“Общественный и эстетический идеал в публицистике Узеира Гаджибейли”** состоит из трех подглав. В этой главе рассматривается понятие «классическая публицистика»- род произведений, посвященных актуальным проблемам и явлениям текущей жизни и общества. Отмечается, что публицистика играет важную политическую и идеологическую роль как средство выражения плюрализма общественного мнения, в том числе формирующегося вокруг злободневных вопросов. Особое внимание уделяется классическим образцам, разрешающим актуальные общественно-политические вопросы с точки зрения определенного класса.

Во второй главе **“Единство темы и формы в публицистике Узеира Гаджибейли”**, состоящей из трех подглав, речь идет о широте тематики и содержания в публицистических произведениях У. Гаджибейли, о богатстве и многообразии их лексического состава. Анализируются морфологические особенности и синтаксическая структура произведений, способы подачи художественно-политической информации, постановка и освещение проблем, творческое использование литературных форм при решении этих проблем. Особое внимание уделяется архитектонике, занимающей основное место в поэтике писателя, закономерностям построения произведения и формам выражения.

Третья глава диссертации **“Проблемы языка и стиля в публицистике Узеира Гаджибейли”**, состоящая из трех подглав, посвящена проблеме научной деятельности У. Гаджибейли, анализу его научных трудов, в которых исследуются практические проблемы азербайджанского языка. Отмечается, что писатель творчески и мастерски использовал все богатство и разнообразие лексических, фонетических, семантических, стилистических средств азербайджанского языка и особые литературные приемы. В данной главе публицистика У. Гаджибейли исследуется также в контексте азербайджанской национальной культуры.

В **“Заключении”** обобщаются основные результаты и выводы исследования.

POETICS OF UZEYIR HAJIBEYLI'S PUBLICISM

SUMMARY

The dissertation consists of "Introduction", three chapters, "Conclusion" and list of references.

In the **"Introduction"** are substantiated the urgency of the subject, scientific novelty, theoretical and practical significance of the research; is given the information about the working out of the subject, about object, subject, purposes, tasks, methods of the research, about the appraisal and structure of the dissertation.

The first chapter of the dissertation **"Social and aesthetic ideal in Uzeyir Hajibeyli's publicism"** consists of three parts. This chapter deals with the notion "classical publicism" – the kind of works dedicated to the urgent problems and events of the social life. It is emphasized that publicism plays an important political and ideological role as means of expression of pluralism of social opinion, including the one that forms around the burning issues of the day. The special attention is given to classical examples that solve urgent social-political problems from the standpoint of certain class.

The second chapter **"Unity of theme and form in Uzeyir Hajibeyli's publicism"** is about the breadth of themes and content in U. Hajibeyli's publicistic works, about the wealth and variety of their vocabulary. In the chapter are analysed the morphological peculiarities and syntactic structure of the works, the modes of expression and presentation of the artistic- political information, interpretation of problems, creative use of literary form during the solution of the problems. Special attention is given to the architectonics that takes a main place in the writer's poetics, regularities of construction of the work and forms of expression.

The third chapter **"The problems of language and style in Uzeyir Hajibeyli's publicism"** that consists of three parts deals with the problems of U. Hajibeyli's scientific activity, analysis of his scientific works dedicated to study of practical problems of the Azerbaijani language. It is emphasized that the publicist creatively and skilfully used the wealth and variety of lexical, phonetic, semantic, stylistic means of the Azerbaijani language, special literary methods. In this chapter U. Hajibeyli's publicism is also analysed in the context of the Azerbaijani national culture.

In the **"Conclusion"** are generalized the main results of the research.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ХУРАМАН АБУЗАР кызы ГАДИМОВА

ПОЕТИКА ПУБЛИЦИСТИКИ УЗЕИРА ГАДЖИБЕЙЛИ

5720.01- Журналистика

5716.01 – Азербайджанская литература

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

БАКУ - 2015

Kağız formatı 60x84 1\16 Sayı 100

“Bakı Universiteti” nəşriyyatı, Bakı, AZ 1148, Z.Xəlilov 23.